

Adnan Jahić

Edi Bokun

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

adnan.jahic67@gmail.com

bokun.edi@gmail.com

**PROTOKOL O SASLUŠANJU HAFIZA
MUHAMEDA EF. PANDŽE U ODSJEKU ZA
SUZBIJANJE PROTUDRŽAVNE DJELATNOSTI
REDARSTVENE OBLASTI ZA GRAD ZAGREB U
JANUARU 1944. GODINE**

Apstrakt: Ovaj rad donosi prijevod na bosanski jezik izjave koju je 21. januara 1944. u zagrebačkoj policiji potpisao hafiz Muhamed ef. Pandža, član Ulema-medžlisa u Sarajevu i pokretač kratkotrajnog muslimanskog oslobodilačkog pokreta koji je bio zamišljen kao glavni vojni oslonac bosanskih muslimana u danima raspleta Drugog svjetskog rata. Oslikan je širi vojno-politički kontekst neophodan za razumijevanje smisla i sadržaja date izjave. Makar višestruko prijeporna, izjava je neobično ilustrativna kada je riječ o pogledima tradicionalne bošnjačko-muslimanske elite autonomističkog usmjerenja na vojne subjekte i aktere rata 1941-1945.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Bosna i Hercegovina, NDH, Bosna i Hercegovina, hafiz Muhamed ef. Pandža, četnici, partizani, 13. SS divizija, zločini, politika, nacionalizam

Abstract: This paper provides a translation into Bosnian of a statement signed in the Zagreb police on January 21, 1944 by Hafiz Muhamed ef. Pandža, a member of the Ulema-medžlis in Sarajevo and the initiator of a short-lived Muslim liberation movement which was envisioned as the main military support for Bosnian Muslims

in the final days of World War II. The broader military-political context necessary to understand the meaning and content of a given statement is depicted. Although controversial in many ways, the statement is especially illustrative when it comes to the views of the traditional Bosnian Muslim elite of autonomist orientation on military subjects and actors of World War II.

Keywords: World War II, Bosnia and Herzegovina, NDH, Bosnia and Herzegovina, Hafiz Muhamed ef Pandža, Chetniks, Partisans, 13th SS Division, crimes, politics, nationalism

Uvod

O vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže, koji je 20. oktobra 1943. godine napustio Sarajevo u cilju mobiliziranja svojih sunarodnjaka u jedinice *muslimanskog oslobodilačkog pokreta*, historijska nauka je već donijela mnoge relevantne obavijesti i ocjene.¹ Ugledni vjerski autoritet, prevodilac Kur'ana i član najvišeg vjerskog tijela bosanskohercegovačkih muslimana – uznemiren obimom tragedije koja je zadesila Bosnu i Hercegovinu u njene žitelje – upustio se u opasnu avanturu povezivanja raštrkanih muslimanskih milicija i njihovog stavljanja pod jedinstveni zapovjedni autoritet, ali je njegova akcija doživjela brzi krah kada su ga partizani uhapsili u okolini Goražda, da bi nakon izvjesnog vremena ponovo bio uhapšen – ovaj put od strane Nijemaca – i otpremljen u hrvatski redarstveni pritvor u Zagrebu. Ovim činom je Pandžina uloga u Drugom

1 Pogledati: Rasim Hurem, *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, *Prilozi*, br. 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, 533–548; Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987, 139–143; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998, 344–347; Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007, 204–211; Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, London, 2013, na više mjesta; Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, 2014, 497–553; Adnan Jahić, *Odnos Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske prema vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže u jesen 1943. godine*, *Prilozi*, br. 47, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 217–228.

svjetskom ratu bila završena, a višemjesečni boravak u okupiranom Zagrebu donio mu je višegodišnju zatvorsku kaznu u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ).

Nakon upućivanja u redarstveni pritvor u Zagrebu Pandžu su u januaru 1944. saslušali zvaničnici Odsjeka za suzbijanje protudržavne djelatnosti, o čemu je napravljena službena zabilješka - protokol - na preko 17 stranica teksta, sa pregršt zanimljivih navoda i tvrdnji privedenog vjerskog starješine, ali bez ozbiljnih i vjerodostojnih objašnjenja njegove vojno-političke akcije u jesen prethodne godine. Obzirom na veliko zanimanje za Pandžin status od strane njemačkih vlasti, zabilješka je prevedena na njemački jezik i prosljeđena u Berlin, ali je malo izvjesno da je poslužila svrhama njemačke politike u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Danas se nalazi u Političkom arhivu Saveznog ministarstva vanjskih poslova Njemačke (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) pod signaturom RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-2.² Dokument je, kako se čini, prvi put spomenut u knjizi američkog historičara hrvatskog porijekla Jozе Tomasevicha o Drugom svjetskom ratu na prostoru okupirane Jugoslavije.³ U više navrata koristio ga je i francuski historičar Xavier Bougarel u njegovoj knjizi o 13. SS diviziji.⁴ U ovom članku donosimo njegov prijevod na bosanski jezik, sa osnovnom svrhom da posluži historičarima i drugim stručnjacima koji se bave historijom okupirane Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, a naročito položajem bosanskohercegovačkih muslimana - Bošnjaka - i gledištima njihovih elita o aktuelnim ratnim zbivanjima i njihovim akterima. Kako bi sadržaj ovog dokumenta trebalo razumjeti u kontekstu onovremenih vojno-političkih odnosa, a nipošto naknadnih gledanja na rat, zamagljenih vrijednosnim i idejno-političkim paradigmatama poslijeratnog modernog svijeta, prije njegovog donošenja iznosimo nekoliko bilješki i objašnjenja koje bi mogle poslužiti - koliko je to uopće moguće - objektivnom sagledavanju stavova i držanja hafiza Pandže u zamršenoj ratnoj zbilji potkraj 1943. i s početka 1944. godine.

2 Hrvatski original, ukoliko takav postoji, nismo uspjeli pronaći.

3 Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 - 1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010, 554.

4 Xavier Bougarel, *La Division Handschar: Waffen-SS de Bosnie, 1943-1945*, Paris, 2020.

Kontekst. Između uvjerenja i preživljavanja

Teško da se hirovita ćud ratne zbilje 1941–1945. i s kim tako poigrala kao sa hafizom Muhamedom ef. Pandžom. Predratni vlasnik i urednik islamskih listova, prevodilac Kur'ana i vaiz Begove džamije u Sarajevu, hafiz Pandža je očigledno precijenio svoje mogućnosti kada se zaputio u istočnu Bosnu sa nerealnim ciljem da od raštrkanih milicija različite borbene vrijednosti stvori jaku muslimansku vojsku koja bi štitila muslimane od četnika i čuvala autonomnu Bosnu – navodni politički ideal bosanskih muslimana, katolika i pravoslavaca koji bi zajedničkim naporima uredili "ovu svoju rodnu grudu Bosnu i Hercegovinu".⁵ Ovo naivno vjerovanje neodoljivo podsjeća na entuzijizam zagovornika autonomne bosanske banovine nakon Sporazuma Cvetković – Maček 1939. godine koji su poručivali da skupovi i rezolucije protivnika autonomije iz redova srpske političke, kulturne i crkvene elite ne odražavaju stvarno raspoloženje srpskih masa u Bosni i Hercegovini i da je većina bosanskohercegovačkog stanovništva za autonomiju Bosne.⁶ Pandža nigdje nije objasnio na koji način bi pridobio bosanske Hrvate i Srbe za ideju autonomije Bosne i Hercegovine i na koji način bi muslimansko-bošnjački vojno-politički subjekt, protivno volji ustaša, četnika, partizana, a u konačnici i Nijemaca, mogao doprinijeti izgradnji zasebne bosanske uprave kao, kako je mislio, privremenog rješenja dok se na nekom novom Berlinu, na budućoj mirovnoj konferenciji, "po volji naroda Bosne i Hercegovine" ne riješi njen budućí

5 Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-810/B. Odbor narodnog spasa (ONS), II knjiga. Hafiz Muhamed Pandža. *Braćo Muslimani!* – dok. 270.

6 O društvenim i političkim kretanjima nakon Sporazuma Cvetković – Maček konsultirati: Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne, *Prilozi*, br. 2, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1966, 177–191; Mira Radojević, Sporazum Cvetković – Maček i Bosna i Hercegovina, u: *Bosna i Hercegovina od Srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13–15. decembar 1994*, Zbornik radova, knj. 12, Istorijski institut SANU, Beograd – Novi Sad, 1995, 123–133; Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (u ratu i revoluciji 1941.–1945)*, Zagreb, 2012, 593–701; Omer Hamzić, Mehmed Spaho i pregovori Cvetković – Maček", *Historijska misao*, br. 2, Tuzla, 2016, 141–162; Sonja M. Dujmović, *U ogledalu promjena – srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941.*, Sarajevo, 2019, 300–322; Safet Bandžović, Dihotomije u historiji Bosne i Hercegovine: Sporazum Cvetković–Maček (1939), u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, 2, Zbornik radova, Institut za historiju, Sarajevo, 2021, 39–82.

položaj.⁷ Indikativno je da je Pandža iznio ove stavove svega nekoliko sedmica prije održavanja prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), održanog u Mrkonjić Gradu u noći 25. na 26. novembar 1943., čijim je konstituiranjem narodnooslobodilački pokret (NOP) u Bosni i Hercegovini dobio svoj političko-predstavnički organ, da bi svega tri-četiri dana kasnije na drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu bili položeni temelji nove jugoslavenske države – Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), kao državne zajednice u kojoj bi se, kako je stajalo u jednoj od odluka, osigurala puna ravnopravnost svih naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.⁸ Makar je nazivom svog pokreta, kao i političkim idejama koje je zastupao (razgradnja hrvatske države, naglašeno antičetništvo i jačanje bosanskog zajedništva kroz izgradnju kotarskih narodnih odbora) izražavao stavove koji su neodoljivo podsjećali na neke od težišnih ciljeva partizanskog pokreta, što je i sam potcrtao u svom pismu sekretaru Sreskog komiteta KPJ za Konjic Ibrahimu Šatoru,⁹ Pandža nije raspolagao ozbiljnom vojnom, političkom, socijalnom i intelektualnom osnovom za saradnju ili pariranje bilo kojoj od zaraćenih strana, što je plastično ilustrirao brzi kraj Pandžine avanture njegovim hapšenjem prvo od strane partizana, a zatim i njemačke vojske, da bi potkraj rata odlučio pobjeći iz Zagreba i zaputiti se u Bosnu. Ovi neočekivani i neugodni obrati, sve su prilike, prinudili su hafiza Pandžu da stane iza – na prvi pogled – dijametralno različitih i međusobno nespojivih tumačenja i objašnjenja njegovih stavova i postupaka prije i nakon odlaska u šumu 20. oktobra 1943. godine.

Po napuštanju Zagreba Pandža je u martu i aprilu 1945. Odjeljenju za zaštitu naroda (OZN) dao dvije poduže izjave u kojim je sebe predstavio kao starog pristašu i saradnika partizana koji se, stjecajem neželjenih okolnosti, našao u ustaškom zatočeništvu u Zagrebu. "Sa NOP-om sam počeo sarađivati još u toku 1942. godine. Muslimani iz istočne Bosne obračali su se na me sa upitima kako

7 GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Hafiz Muhamed Pandža. *Braćo Muslimani!* – dok. 270.

8 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik NOR-a*), tom II, knjiga 11, dokument br. 231, Beograd, 1963, 431.

9 Prema: R. Hurem, *Koncepcije*, 540.

će se držati u odnosu prema partizanima. Kako ja, tako i moji saradnici, upućivali smo naš svijet da usprkos opasnosti koja je prijetila od Nijemaca, trebaju podpomagati rad partizana, jer se samo partizanima imalo zahvaliti, da muslimanski živalj u istočnoj Bosni nije bio potpuno uništen i istrijebljen od razbješnelih i krvoločnih četničkih bandi.”¹⁰ Makar je ovakva Pandžina izjava represivnom sigurnosno-obavještajnom organu nove revolucionarne vlasti bila za očekivati, nije isključeno da su neki pripadnici visoke uleme u Sarajevu tokom okupacije vodili “dvostruku igru”. Dr. Zaim Šarac je 10. maja 1964. potpisao jednu izjavu koja ukazuje da su postojali kanali preko kojih su Kasim ef. Dobrača i “El-Hidaje” pomagali NOP i utjecali na raspoloženje muslimana prema partizanima.¹¹ Muslimani su često bili terećeni da igraju “na raznim stranama”. U isto vrijeme kada je Pandža planirao svoj bijeg iz Sarajeva jedan viši njemački oficir pisao je Vrhovnoj komandi Wehrmachta da su viđeniji bosanski ljudi naklonjeni partizanima, a čuvaju svoj život na način što imaju jednog člana porodice u SS trupama, jednog u domobranstvu, jednog u ustašama, “dok je više članova u šumi”.¹² Pandža je samouvjereno objašnjavao pred partizanskim komesarima i agentima kako nije ni namjeravao stvarati novu vojsku, već samo ojačati postojeći sistem muslimanske samozaštite formiranjem novih milicija i njenim uključivanjem u NOP, odnosno stavljanjem pod jedinstveni nadzor i komandu jugoslavenske oslobodilačke vojske. U tu svrhu je izašao iz Sarajeva, ne na svoju ruku, već na osnovu zaključka Odbora narodnog spasa i elite Sarajeva “da ja kao najviši vjerski funkcioner pođem u šumu i uspostavim neposrednu vezu sa ljudima NOP-a i među muslimanima provedem propagandu za stupanje u NOP”.¹³

Politički je njegova akcija, objasnio je, podrazumijevala neophodnost da se:

„Muslimani obavjeste da konačno moraju učiniti sve od sebe da dođe do ostvarenja autonomne Bosne i Hercegovine u jednoj Jugoslavenskoj

10 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Fond: Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: SDS RSUP SRH), HR-HDA-1561, DD 136, 634 (178).

11 Adnan Jahić, Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945), *Historijska misao*, br. 1, Tuzla, 2015, 181-182.

12 HDA, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH), HR-HDA-1549, I-18, 866-867. Zbirni izvještaj na deset strana pod nazivom *Obavještenja*. Br. 10/43. Njemački vojni izvještaj o situaciji u NDH.

13 HDA, SDS RSUP SRH, HR-HDA-1561, DD 136, 634 (178).

federativnoj državi ili u jednoj Balkanskoj uniji. Nadalje uspostaviti saradnju sa svima koji žele da narodu pomognu a naročito sa N[arodno]. O[slobodilačkim]. pokretom."¹⁴

Pandža je priznao da je po okupaciji zaista vjerovao da će Nijemci "u istini pomoći narodu", zbog čega nije gledao negativno na njihovo prisustvo, ali da se razvojem događaja njegovo raspoloženje prema Nijemcima promijenilo u pravcu odlučnog nastojanja "da se ovaj krivac narodnih stradanja iz naše zemlje svakom mogućom mjerom odstrani".¹⁵ U letku *Braći Muslimanima Kalesije, Vukovija, Prnjavora, Jeginova Luga i bratu Nešadu Topčiću*, izdanom tokom njegove "propagandne turneje" po sjeveroistočnoj Bosni, Pandža se žestoko obrušio na njemačkog okupatora kao pokrovitelja i ustaša i četnika preko kojih nastoji sprovesti "svoje paklenske namjere našeg potpunog narodnog uništenja". U tom svjetlu treba gledati sva zlodjela ustaša prema Srbima, ali i krvave zločine četnika nad Muslimanima, uključujući posljednja zbivanja u Višegradu i Rogatici, koje su četničke bande uništile "u sporazumu sa okupatorom".¹⁶ Sebe je predstavio kao ogorčenog i dosljednog antiustašu te istinskog pobornika borbe koju vodi NOVJ, kao i političkih ciljeva izraženih kroz odluke AVNOJ-a. Kako bi istakao manje poznate "zasluge" sarajevske elite u korist partizanske antifašističke borbe, Pandža je optimistično najavio zaokret koji će uslijediti s povratkom 13. SS divizije u Bosnu, čijim su vojnim imamima već date instrukcije kako da njeni pripadnici "izvrše svoju dužnost prema narodu".¹⁷ Ova tvrdnja, slabe vjerodostojnosti, plastično oslikava obim težnje zarobljenog vjerskog starješine - koji je javno zagovarao upisivanje bosanskih mladića u Handžar diviziju - da zadobije povjerenje partizanskog vojnog vrha i umakne sudbini koja je samo nekoliko sedmica ranije, nakon partizanskog ulaska u Tuzlu, snašla njegovog saradnika u poslovima regrutacije u 13. SS diviziju zapovjednika muslimanske legije bojnika Muhamed-aga Hadžiefendića.¹⁸

14 Vojni arhiv (VA), Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), kut. 1111, fasc. 4, dok. 9.

15 Isto.

16 Isto.

17 Isto.

18 Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995, 94.

Može se samo nagađati kakve su misli obuzimale hafiza Pandžu kada je, nakon što je nekoliko sedmica držao ubjedljive govore muslimanskim seljacima pozivajući ih da se priključe partizanima,¹⁹ krajem decembra 1943. izgubio vezu ili umakao Tuzlanskom partizanskom odredu i bio priveden u hrvatski pritvor u Tuzli, da bi ga potom vlasti NDH otpremile za Sarajevo, a odatle za Zagreb, gdje je ležao u zatvoru bez podignute optužnice. Nakon provedenog saslušanja u Odsjeku za suzbijanje protudržavne djelatnosti Redarstvene oblasti za Grad Zagreb, 21. januara 1944. potpisao je izjavu koja je više ličila na opširni izvještaj nekog velikog župana ili bosanskog ustaškog dojavitelja nego na zapisnik o saslušanju osobe koja je javno pozivala na "otkazivanje vlasti" ustašama u Bosni, a zatim se pod nejasnim okolnostima našla među partizanima. Pandža nije dao nikakvo objašnjenje ni opravdanje svoje vojno-političke akcije, već se usmjerio na detaljno sumarno navođenje četničkih zločina nad muslimanima, kao i na ideologiju, političke težnje te organizaciju, taktiku i posljedice djelovanja partizana u Bosni i Hercegovini, da bi tek potkraj svoje izjave ukratko objasnio svoju ulogu u stvaranju SS divizije i svoj odnos prema NDH i hrvatskom nacionalizmu. Nije samo prepričavao sjedočenja postradalih sunarodnjaka, već je iznosio i lične uvide i iskustva te stravične prizore kojim je svjedočio prilikom obilaska istočne Bosne i drugih opustošenih krajeva. Očekivano, nigdje nije napao hrvatsku vlast, čak je naveo da su muslimani Posavine ostali pošteđeni četničkih zlodjela zahvaljujući činjenici da im je Nezavisna Država Hrvatska na vrijeme osigurala oružje. O partizanima je govorio sa vidljivom odbojnošću, ali i sa težnjom da bude uravnotežen i izbjegne hrvatskim vlastima svojstveno pojednostavljeno povezivanje i izjednačavanje četnika i partizana. Posebno se usmjerio na političko-ideološki rad u NOVJ, i u tom usmjerenju – očigledno pretjerao, svodeći ga isključivo na "skoro svakodnevne instrukcije iz boljševizma".²⁰ Vojska se podiže "u duhu Lenjina" i svima je njima Lenjin duhovni vođa i uzor, a Staljin neprikosnovena vojna veličina. Valja priznati, navodi Pandža, da političkim komesarima polazi za rukom fanatizirati naročito mlađe ljude, kao i seljake, "i usaditi im boljševički duh". Cilj je uputiti borce u elemente stvaranja boljševičke države i – konkretno

19 Meša Selimović, *Sjećanja*, Beograd – Rijeka, 1976, 150.

20 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dalje: PA AA), RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-2. Protokoll über das Verhör des Hafiz Muhamed Pandža.

- organizaciju nove Jugoslavije ili Balkanske Federacije.²¹ Pandža je, međutim, dobro primijetio da odnos partijskih i vojnih rukovodilaca prema partizanskim borcima i običnom narodu nije isti. Dok se borci nadahnjuju sovjetskim modelom i idealima narodne demokratije, narod se teži pridobiti obećanjima da NOP ne donosi nikakve promjene koje bi zadirale u njihova prava i interese.

Pandža je imao neka saznanja o represivnim mjerama pojedinih partizanskih jedinica te je iznio navode o zločinima nad muslimanima u kotarevima Bosanske krajine i zapadne Bosne, ali nije dao detaljnije podatke o ovim događajima. Naveo je da se partizani, u odsustvu jačeg zaleđa, vojnički ponašaju korektno, ali da lahko pronađu izgovor da upadnu u neko selo i opljačkaju ga kada osjete da im se lokalni živalj ne može suprotstaviti. Tako su sredinom oktobra 1943. djelomično spalili pet sela, oteli preko 850 grla stoke i odnijeli velike količine žita

21 Moguće je da je Pandža vidio samo jednu dimenziju partijskog agitpropa u NOVJ i da su mu ostale nepoznate brojne razlike i slojevitosti u učincima političke indoktrinacije, propagande i tumačenja ratnih događaja u partizanskim jedinicama. U julu 1943. politički komesar Sedme NOU divizije pisao je politkomesarima VII i VIII brigade kako je rad političkih komesara kroz posljednju ofanzivu (*Schwarz*) kao i prije nje zatajio, a ukoliko ga je bilo, "bio je bez sistema i organizovanosti". Žalio se kako mnogi politkomesari u teškim uslovima ofanzive ne samo da nisu uočili "ono što je najznačajnije u našim dosadašnjim borbama", nego su se potpuno pasivizirali "pa izgubili perspektivu razvitka naših borbi". To se naročito očitovalo u posljednjoj ofanzivi. "U diskusijama i razgovorima s mnogim našim drugovima primetio sam da su oni od čitavog našeg puta zapamtili samo muke i gladovanje, bolest i umiranje." Vidjeti: *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 15, dokument br. 50, Beograd, 1956, 100. Profesor Dušan Nedeljković je zabilježio kako je u jesen 1943. preveo i priredio za štampu pet sveski "Biblioteke marksizma-lenjinizma" koje su se pojavile u izdanju Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, uključujući knjižicu *Strategija i taktika*, koja je preko kurira odmah bila rasturena u jedinicama na frontovima i organizacijama na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Dušan Nedeljković, "Biblioteka marksizma-lenjinizma u godinama oslobodilačke borbe", u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*, knj. II, Beograd, 1971, 347-349. Nije isključeno da je Pandža bio pod dojmom pojačanog širenja ovog štiva u sjeveroistočnoj Bosni. No, partijski rad u jedinicama nije podrazumijevao samo "boljševičke teme", nego i čitav niz pitanja iz oblasti idejne i moralno-političke "izgradnje" partizanskih boraca te razumijevanja prilika na svjetskim i jugoslavenskom ratištu. Tako se u navedenom dopisu Sedme divizije od politkomesara traži da među borcima povedu kampanju u vezi sljedećih tema: razbijanje četnika Draže Mihailovića i peta neprijateljska ofanziva; slabosti partizana u petoj ofanzivi, uključujući držanje pojedinih drugova i jedinica; odnos prema narodu, uključujući pitanje snabdijevanja i prisutnih nepravilnosti; borba protiv pljačke i krađe, nastavak borbe za ranjene i bolesne; politička situacija u zemlji poslije pete ofanzive i jedinstvena borba jugoslavenskih naroda protiv okupatora i izdajnika, kao i priznanje borbe jugoslavenskih partizana od strane Saveznika i njihova afirmacija kao faktora rata na Balkanu. *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 15, dokument br. 50, 101.

i mesa. Izgovor je bio da je to bila odmazda za ubijene partizane tokom proljetne ofanzive. Međutim, u selu Jabuci nisu mogli ništa zapaliti ni opljačkati, iako su bili brojčano jaki, jer je jabučka milicija bila odlučna suprotstaviti se "bilo kakvim nasilnim djelima s njihove strane". Kada su vidjeli da je riječ o snažnom i opasnom neprijatelju, suzdržali su se od pljačke i mirno povukli.²² Pandža, dakako, nije spomenuo primjere - koji su mu morali biti poznati - vojne koegzistencije i snošljivosti između partizana i milicije u pojedinim sredinama.

U posljednjem dijelu saslušanja Pandža je dao svoju verziju porijekla Handžar divizije: glavni povod su bili naponi Odbora narodnog spasa s njim na čelu da se organizira samozaštita muslimanskog stanovništva, kao i da se osigura "hrvatska teritorija" od komunističkih četnika. U januaru 1943. jedan ovlašten predstavnik SS je došao u Sarajevo i obavio razgovor sa delegacijom muslimana o ovim pitanjima, nakon čega je kontaktirao Reichsführer-SS Himmlera, izložio mu cijelu situaciju i zamolio ga da formira "hrvatsku SS diviziju" u Bosni i Hercegovini. Drugog marta 1943. dvojica njemačkih oficira, kojima je bila povjerena organizacija SS divizije, došla su u Pandžin ured, sa potpisanom Hitlerovom uredbom o formiranju SS divizije i preporukom velikog muftije palestinskog El-Husejnija da se obrate Pandži "kako bih im mogao pomoći". Pandža je pozdravio odluku i izrazio spremnost da im bude od pomoći u bilo kojem trenutku.²³

Na kraju saslušanja sebe je opisao kao iskrenog patriotu i pobornika hrvatskog nacionalizma u duhu ustaških principa, ali i kao javnog radnika koji oponira svim destruktivnim elementima koji stoje na putu izgradnje hrvatske države, bili oni Hrvati katolici ili muslimani. "Ja sam najveći zagovornik jedinstva muslimana i katolika u Bosni i vjerujem da se mora ukloniti sve što ometa ispravan nacionalni stav muslimanskih masa. Nadalje sam mišljenja da hrvatstvo kao takvo mora biti čisto od svakog vjerskog i klerikalnog stava, bio on muslimanski ili katolički, te da hrvatstvo kao čisto nacionalni pojam mora biti prihvatljivo za sve i ne vrijeđati ničije vjerske osjećaje."²⁴ Pandža nije mogao biti iskren u ovim prohrvatskim i proustaškim tonovima, imaju li se u vidu njegove ranije izjave koje su bilježili različiti hrvatski politički i obavještajni krugovi.

22 PA AA, RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-2. Protokoll.

23 Isto. Vidjeti također: David Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge - London, 2014, 206-207, 263.

24 PA AA, RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-2. Protokoll.

Tragična figura ratnih zapleta, Pandža je iznosio navode i tvrdnje za koje se nadao da će naići na pozitivan prijem kod njegovih ispitivača, ne znajući, po svojoj prilici, sa kakvim su kompromitirajućim materijalom protiv njega raspolagali. Gledano u cjelini, sva ova saslušanja su, pored očiglednih kontradiktornosti, vjerovatno odražavala i neka stvarna uvjerenja saslušavane osobe, koja je bila razapeta između svojih ličnih vjerskih i političkih ubjeđenja i potrebe da se najhitnije nađe valjan odgovor na izazove i prijetnje biološkom opstanku njegovih sunarodnjaka, a, u konačnici, i njegovom vlastitom životu. Jedini čovjek koji je u pola godine agitirao u korist i 13. SS divizije i partizana, dočekaio je kraj rata u neizvjesnom iščekivanju sudbine koja ga je čekala u novom režimu. Ubrzo po povratku u Sarajevo nova vlast ga je uhapsila, a Sudu narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine nije bilo teško da izdvoji nekoliko inkriminirajućih epizoda iz njegovog proosovinskog razdoblja i da ga osudi na 15 godina gubitka narodne časti (zatvora), 10 godina teškog prisilnog rada te konfiskaciju cjelokupne imovine izuzev dijela koji je bio neophodan za uzdržavanje njegove uže porodice.²⁵

Saslušanje

Dodatak 2

Zabilježeno u službenim prostorijama policijske uprave grada Zagreba, Odsjek za suzbijanje protudržavnog djelovanja (Redarstvena oblast za grad Zagreb, Odsjek za suzbijanje protudržavne djelatnosti) 21. 1. 1944.

Protokol

O saslušanju hafiza Muhameda Pandže (sin preminulog Hadži Šaćira i preminule Ašide, rođene Saračević), rođenog 20. 2. 1896. u Sarajevu, tamo odgovoran, muhamedanske vjere, stalnog boravišta u Sarajevu, ulica Velešići broj 10, oženjen Munirom, rođenom Muzur, otac četvero djece, srednjeg imovinskog stanja, vjerski djelatnik Gazi Husrev-begove džamije, član Ulemamedžlisa (Islamske

²⁵ Opširnije vidjeti u: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 550-553.

vjerske zajednice), po vlastitim navodima policijski i sudski bez ikakvih kazni, po izgledu duhovno i tjelesno zdrav, a o ovom pitanju izjavio je sljedeće:

Smatram da je moja obaveza iznijeti određene događaje koje su bosansko-hercegovačkim muslimanima nanijele mnogo jada, i koje su dovele do nemilih pojava koje su na određeni način narušile dobar odnos koji je postojao među nacionalno dobronamjernim i prodržavnim elementima muslimanske, katoličke i pravoslavne vjere u Bosni i Hercegovini. Nadalje, hoću dočarati ona zlodjela koja sam vlastitim očima vidio u porušenim i poharanim muslimanskim selima i naseljima.

Pješice sam prošao kroz gotovo cijelu Bosnu i Hercegovinu, osim kroz Krajinu, i bio sam živi svjedok nedjela i mogu dočarati grozna zvjerstva koja su počinjena nad nevinim stanovništvom. Ne želim²⁶ početi sa kotarom Nevesinje, i jednim dijelom kotara Gacko, gdje sam samo naišao na pustoš i napuštene ruševine. Od muslimanskih naselja u kotarevima Gacko i Nevesinje, blizu crnogorske granice, nije, takoreći, ostala nijedna jedina muslimanska kuća, nijedan kokošinjac nije ostao čitav. Tako sam u selu Gonjena na granici kotareva Gacko i Nevesinje u potoku vidio hrpu kostiju onih hrabrih muslimanskih junaka iz Borača (Borač je skupina sela i naselja na tom području). Tu nisam sreo nijednog živog muslimana,²⁷ tamo je sve poharano.

Sva ova zvjerstva učiniše četnici 1941. godine i početkom 1942. Potom dođoh u Ulog (kotar Nevesinje), koji je posve spaljen – možda su ostale dvije-tri kuće.

Od Uloga prema Kalinoviku, od Broda na Drini pa sve do Jeleča – sva su sela spaljena, u ovom čisto muslimanskom području nema nijedne neoštećene kuće. Selo Izbišno, južno od Foče, također je posve srušeno i spaljeno. Na ovom području više nema nijednog živog muslimana. Najveći dio naroda se uspio spasiti, ali u nekim selima se među spaljenim ruševinama naziru ljudske kosti. Nema živog svjedoka koji bi mogao kazati kako su te kosti tu dospjele, ali iz okolnih ruševina da se zaključiti da su ljudi spaljeni. Od Foče pa do Ustikoline, sve do Mrežice, samo se tu i tamo može naići na kakvu pošteđenu kuću ili čovjeka, uglavnom stariju ženu ili djecu, tu i tamo kakvog starca. Četnici su na ovom pod-

26 Stoji "ne želim", ali se čini da je u njemačkom tekstu viška *nicht* i da je Pandža zapravo želio kazati "želim", jer nastavlja opisivati stanje na tom području.

27 Živo muslimansko biće.

ručju odveli sve mlađe stanovništvo i, po iskazima one nekolicine preživjelih, sve poubijali. Nije se dalo odrediti gdje i na koji način.

Sudbina muslimana Foče je naročito šokantna i potresna. Tamo je, po svjedočanstvima pouzdanih svjedoka, samo na fočanskom mostu pobijeno i poklano 5.000 muslimana. Tamo se češće dešavalo da 40-50 žena i djece privežu žicom jedne za druge, i da ih tako bace u rijeku Drinu. Silovanja žena i djevojaka bila su naročito stravična. Tako se desio jedan slučaj - neki četnik je silovao mladu muslimanku, a nakon što je završio s ovim groznim djelom, zavezao joj je ruke i noge, a potom plamen prinosiso i palio njene spolne organe.

U Slatini kod Foče došlo je do toga da su nekoj ženi od donjeg, zadnjeg dijela tijela oderali kožu do preko ramena, i da su kožu prebacili preko grudi žene i na njoj ispisali "muslimanska feredža". Od muslimanskih leševa su napravili zahod i iznad napisali "džamija". U selima Jabuka i Mrežica (kod Foče), koja su većinski muslimanska, ostali su muslimanski dijelovi dosta pošteđeni, i može se reći da ih je samo trećina stradalo. I ovdje je dolazilo do svakakvih grozota koje jedva može zamisliti i najaktivnija mašta. Tako sam u selu Kremin vidio spaljenu štalu, u kojem se i dan-danas mogu vidjeti ostaci deset ljudi koje su tu dotjerali i žive spalili. I danas ima svjedoka koji su, dok se sve ovo dešavalo, pobjegli u obližnju šumu i koji su odatle vidjeli ovo grozno zbivanje. Na desnoj obali Drine zvjerstva općenito nisu bila tako grozna - ako se izuzme ovaj već spomenuti slučaj u Slatini - kao ona počinjena na lijevoj obali Drine. No, 1943. četnička invazija, potpomognuta Talijanima, donijela je nova zvjerstva. Ovom prilikom je u kotaru Čajniče zapaljeno 3.750 (tri hiljade sedamsto i pedeset) muslimanskih kuća. Srećom je ovdje postojala prilično jaka muslimanska milicija, koja je spriječila opće klanje muslimanskog stanovništva. No, ipak je došlo do groznih nedjela. Tako su tamo, primjerice, satjerali djecu i žene u džamiju, a potom zapalili zgradu. U Rudom na Limu, Priboju i Poblačaju bilo je posebice strašno, gdje je cijelo stanovništvo satjerano u džamije i spaljeno.

Na području sela Hranjensko i Ilovača nije bilo velikih zločina nad muslimanima, jer su tamo živjeli razumni pravoslavci koji nisu dopuštali istrebljenje sugrađana muslimana. Uostalom, četnike su u tome sprječavali i partizani. (O razlozima za ovo i taktikama partizanskih jedinica ćemo poslije govoriti u posebnom poglavlju).

Oko Goražda, kao i u Goraždu samom, bilo je divljanja i klanja sličnom onom u Foči. Samo na goraždanskom mostu je ubijeno i poklano preko 3.000 muškaraca, žena i djece, i to najvećim dijelom ono stanovništvo koje je ovamo dovučeno iz sela oko Foče i Rogatice, dijelom i iz kotara Čajniče. Kod Goražda se i danas može vidjeti spaljena štala u kojoj su ostaci 82 (osamdeset i dvije) osobe, koje su ovdje spaljene. (Ova štala nalazi se kod Kopača). Prije nego što su ove nesretne ljude uveli u štalu, naređeno im je da se posve svuku. Jednom osamnaestogodišnjaku je tokom ovih dešavanja uspjelo da pobjegne tako nag i da se spasi. Jedan drugi mladić, kojem je vrat bio tek malo zasječen (i to namjerno), uspio je preplivati Drinu po velikoj hladnoći, i doći do Sarajeva koje je 70 km udaljeno.

Na području Rogatice - osim sela Sočica, koje ima oko 12 imanja - uništena su sva muslimanska sela. Kad sam prošle godine došao u muslimanska sela u općinama Borike i Sokolovići, sreo sam nekoliko muslimana seljaka koji su se vratili i obnovili porušene kuće. No, četnici su sve iznova spalili kad su opet upali u ovo područje u oktobru [1943]. Nijedna džamija, nijedan vjerski objekat, nije ostao pošteđen, osim u selu Košutica. Rogatica je također skoro cijela spaljena, i primijetio sam, dok sam kroz nju prolazio, da je na periferiji ostala pošteđena džamija i 4-5 muslimanskih kuća, dok su sve pravoslavne kuće bile neoštećene i na svakoj je pisalo "srpska kuća". Na cijelom području Rogatice, gdje su me partizani pješice proveli, vidio sam samo jednog muslimana starca i jednu staricu muslimanku.

Ustanovljeno je da su četnici na području Rogatice najčešće ubijali muškarce muslimane. Tako je u selu Borike ostalo 935 (devet stotina i trideset pet) muslimanki udovica, a nakon detaljnijih ispitivanja koje je provela Islamska vjerska zajednica, ostalo je u kotaru Rogatica 3.000 (tri hiljade) udovica. U pojedinim muslimanskim selima su ljude tjerali u kuće i štale pa bi ih tako žive spaljivali. U selima Sokolovići i Borike su takvi slučajevi bili izrazito strašni.

U selima na području Vlasenice više nema nijedne muslimanske kuće! Ovu zajednicu su snašle grozote koje su se odigrale na takav način da je to nemoguće zamisliti. Često se dešavalo da su ljudima otkidali spolne organe ili da su ih probijali klinovima itd. Grozote na području Vlasenice i Rogatice odvijale su se najvećim dijelom pod komandom Jezdimira Dangića, koji je ranije bio činovnik jugoslavenskog ministarstva financija, i to katastarskog odsjeka Vlasenica, uz to

i rezervni poručnik jugoslavenske armije. Na području Srebrenice i okolnih sela nedjela četnika nisu bila tako grozna. Sva muslimanska sela u brdima i šumama ostala su pošteđena. Samo je oštećeno mjesto Skelani i okolna sela. Na ovom području su zvjerstva počela već 1941., i u nekoliko dana je ubijeno oko 1.600 (hiljadu i šest stotina) ljudi, no, ova ubistva su brzo zaustavljena intervencijom njemačkih trupa. Srebreničkog imama su tri puta odvodili na klanje, tri puta su mu već držali nož pod vratom, ali svaki put je njegovoj ženi uspijevalo da ga ušteđevinom, i uz pomoć jedne komšinice (Srpkinja) otkupi.

Nisam uspio doći u sela na području Sarajeva, jer su stalno bila pod kontrolom četnika, premda sam imao namjeru da uz pomoć Nijemaca dospijem na ovo područje, i da odatle vratim napaćeni muslimanski narod s područja Ozrena. Dijelom sam posjetio sela oko Zvornika, uz to i ona sela koja su odmah uz rijeku Spreču. Tamo su četnici dijelom spalili određena sela, nije im uspjelo da ih potpuno razore jer je stanovništvo bilo naoružano i na svaki način sposobno da se odupre četničkim napadima.

Prošao sam kroz sela na području Tuzle, i tu sam vidio da četnici nisu uspjeli ništa uraditi, jer su i ovdje muslimani bili naoružani, i živjeli su sa svojim komšijama, domaćim Srbima, u dobrim odnosima. Spaljeno je samo selo Tupković.

Prošao sam kroz cijelu Posavinu, tamo nisu spaljivana muslimanska sela niti je stanovništvo ubijano. Izuzetak je selo Koraj. Samo mali dio sela ostao je pošteđen.

S Nijemcima sam prošao cijelu Trebavu i vidio sam 3-4 muslimanska sela na području Gračanice koja su bila na teritoriji trebavskih četnika i uvjerio sam se da su sela neoštećena i da tamo nije došlo ni do jednog slučaja ubijanja ili klanja muslimana. To što sam stigao u sela Posavine, koja su bila pod kontrolom četnika, imam zahvaliti njemačkim oficirima, koji su bili izrazito ljubazni i koji su mi omogućili da obiđem ova sela koja su neposredno izložena četničkoj opasnosti. Posavina je pošteđena zbog toga što su muslimani blagovremeno dobili oružje, gdje im je od velike pomoći bila Nezavisna Država Hrvatska, a uz to i okolnosti da su preminuli major Hadžiefendić i nekadašnji veliki župan Velike župe Usora i Soli Ragib Čapljić organizirali odbranu na povoljan način. Sva masovna pogubljenja muslimana izvodili su isključivo lokalni pravoslavci Srbi, čija su imena

poznata u narodu. Ovdje je izuzetak nešto Crnogoraca, koji su dijelom ubijali po Foči, dok su sva druga zvjerstva počinili domaći pravoslavci.

Sada se nažalost ne mogu prisjetiti svih pojedinačnih slučajeva, a ne bih da unosim pogreške. Mogao bih dodati i druge, naknadno, kad bi mi bila pružena prilika da dođem do svojih bilješki koje su ostale u Sarajevu. Ove su tačno vođene, i u njima se nalaze imena i svi drugi konkretni podaci o ovim pojedinačnim slučajevima. U Bosanskoj krajini sam prošao kroz Bosansku Krupu, i uspjelo mi je da posjetim muslimanska sela Veliki i Mali Badić i Arapušu, rodno mjesto preminulog Džemaludina Čauševića, da vidim stanje njegovog porodičnog imanja i kako sve to izgleda. U Arapuši bilo je 4-5 poginulih, četničkih žrtava, a i to su bili starci i starice, dok su se ostali uspjeli spasiti. U Velikom i Malom Badiću je bilo dosta žrtava, ali seljaci su uglavnom uspjeli pobjeći. U uništenim muslimanskim selima na području Bosanske Krupe, na desnoj obali Une, nisam bio, a na lijevoj obali četnici nisu napravili nikakve štete.

Prošao sam kroz Bosanski Petrovac, Ključ i Sanski Most, prije nego što su ova mjesta pala partizanima u ruke. No, nakon četničkih zvjerstava mogao sam primijetiti da je i ovdje došlo do groznog klanja, naime, da se to dešavalo u nekim područjima Sane. Moje bilješke su u Sarajevu, tako da se ne mogu sjetiti pojedinosti. Nakon dolaska partizana nisam odlazio na ta područja, zato nemam nikakvih ličnih svjedočanstava, a takva nema ni lokalna muslimanska vjerska zajednica.

Iz svega ovdje navedenog se vidi kakva su zvjerstva počinili četnici, i u kakvoj nevolji je naš nedužni narod. Ali sada hoću govoriti o vlastitim utiscima koje sam stekao tokom zarobljeničtva među partizanima, a uz to i sve ono šta sam čuo od povjerljivih ljudi, i što sam sam mogao primijetiti. Iz onoga što sam čuo u štabu Trećeg korpusa partizanskih jedinica, naime, od komandanta Koste Nađa, jasno je da su partizani u početku surađivali sa četnicima u istočnoj Bosni. Njihove jedinice su se zajedno borile na području Vlasenice i Rogatice. Prvi organizator partizanskih jedinica u istočnoj Bosni bio je Slavko Weiner kojeg zovu „Čiča“, činovnik gradske uprave u Sarajevu. On je postrojio ljude u augustu 1941. na Romaniji, i to je bila prva jedinica u kojoj je s početka bilo najviše Jevreja i određeni broj srpskih intelektualaca. Nakon napada četnika na Rogaticu i tamošnjeg klanja, dolazi do toga da je i „Čiča“ početkom decembra 1941. upao tamo s

namjerom da zaustavi zločine nad muslimanima i da tako muslimansku mladež primi u svoju jedinicu i da ih spasi od četnika. Tako je posve djelovao u skladu s komunističkim namjerama kako bi doista primamio veći broj muslimanske mladeži za svoju jedinicu. Tako mu je uspjelo da u jedinicu uključi i Mr. Ph. Akšamiju, kojeg je spasio sa još dva muslimanska mladića od četnika.

Krajem decembra 1941. održano je zajedničko savjetovanje četnika i partizana istočne Bosne, na kojoj su se naposljetku i razišli. Tih dana se Kosta Nađ (kasniji komandant Trećeg partizanskog korpusa) pojavio u partizanskim jedinicama na Romaniji. Nedugo prije toga je pobjegao iz jednog njemačkog zatvoreničkog kampa. Ranije se nalazio u Francuskoj, u jednom francuskom koncentracionom logoru kao učesnik u Španskom građanskom ratu, gdje se kao komunist borio. Nakon što je stigao Nađ preuzima komandu nad partizanima, odlazi na područje Čajniča i Rogatice, tamo sklapa savez sa Titom i tako su udareni temelji jače partizanske organizacije. Obojica su, onako kako su kazali, krenuli s čišćenjem područja Foče i Čajniča od četnika i tako kreću ostvarivati svoju propagandu. Tvrde da su ovdje imali dovoljno uspjeha, i da bi, da su imali prilike da tu duže ostanu, uključili i mnogo muslimana u svoje redove. U tome ih je spriječio njemački proboj 1941., kao i talijanske akcije. Stoga su se, po vlastitom priznanju, morali povući sa ovog sektora, i to najvećim dijelom u srednju i zapadnu Bosnu, dijelom i u Crnu Goru. Kosta Nađ je potom otišao u zapadnu Bosnu. Narod onog područja tvrdi da je nakon dolaska partizana, i prestanka četničkih zvjerstava, najprije odahnuo, jer partizani s početka nisu klali niti su silovali, u jasnoj namjeri da na taj način svoje redove pojačaju mlađim ljudstvom. Tvrde da su preživjeli pet ofanziva koje su vođene protiv njih, i da su iz svake od ovih izašli jači. Priznaju da su u svakoj ofanzivi izgubili dosta ljudstva, ali da su gubitke nadoknadili novim snagama. Njihove snage su posebno ojačale nakon pete ofanzive u proljeće 1943., kada su probili obruč, što je zasluga Koste Nađa, koji je u cijeloj partizanskoj vojsci vrijedio za valjanog oficira.

Prepad na Posavinu, napose na tuzlanski bazen, uspijeva im nakon što su znatno ojačali. Tako tvrde da su u okolini Tuzle mobilizirali 12.000 (dvanaest hiljada) ljudi, kroz šta se njihova snaga u aktivnim djelovanjima povećala za oko 7-8.000 ljudi. Tako im je uspjelo da u drugim mjestima Posavine organiziraju svakojake partizanske jedinice, koje su kasnije pretvorene u borbene brigade.

Po njihovim izjavama je Treći korpus imao otprilike 40-50.000 ljudi, i bio je najjači korpus. Ponašanje četnika prema partizanima je izrazito karakteristično, i zanimljivo je kako su brzo razumjeli situaciju i mijenjali boje. Tako je, primjerice, u Glasincu i Romaniji najvećim dijelom samo bilo četnika, no kad su ih partizani potukli, nakon nekoliko dana biva formiran Romanijski partizanski korpus 27. partizanske divizije, koji se u cijelosti sastojao od četnika.

Četnici su i u Birču (kotar Vlasenica), nakon što su partizani stigli, organizirali birčansku partizansku brigadu. Ovo su doista karakteristične pojave u odnosima četnika i partizana, kao i ona taktika da se srpski elementi primaju kao vodeći politički kadar u njihovim redovima. Ovdje napose treba istaknuti da se najviši položaji u vojnom vodstvu, kao i u obavještajnim službama pri štabu i drugim jedinicama najvećim dijelom nalaze u hrvatskim rukama, dok političke pozicije drže isključivo Srbi, i to najvećim dijelom Crnogorci. Utjecaj političkih komesara je izrazito velik, tako da se nijedna vojna akcija ne može provesti bez njihovog pristanka.

Partizanski redovi se najvećim dijelom sastoje od srpskog elementa, ali ne samo onog iz Bosne, jer se na području Bosne nalazi čak i takozvana Vojvođanska divizija, kao i brigade iz Srijema i Crne Gore. Naročito bitno je istaknuti da su u Bosni, u partizanskim jedinicama, baš ovi srpski elementi koji ne potiču iz Bosne najborbeniji. Radi se ovdje o Srbima koji su, s jedne strane, naseljeni u Slavoniji i Srijemu, i koji su kasnije odatle iseljeni i tako s cijelim porodicama prešli partizanima. Oni su veoma opasni jer su uvjerene pristalice ideologije boljševizma i Lenjina. Iz njihovih redova, naročito Crnogoraca, popunjava se 80 % političkih komesara.

Kod partizana se izrazito mnogo pažnje polaže na političku propagandu, i to se isključivo predaje u ruke inteligentnih osoba u njihovim redovima. Velika je razlika u političkom djelovanju među narodom s jedne, i u vojsci s druge strane. Armiju odgajaju u Lenjinovom duhu, i njima je Lenjin uzor kao duhovni vođa. U Staljinu vide vojni ideal. U svim vodovima, satnijama, bataljonima itd., politički komesari svakodnevno drže predavanja o boljševizmu. Tako čitaju razne letke, daju upute vojnicima o tome kako kasnije imaju djelovati među narodom kao učitelji boljševizma. Politički komesari iz svih satnija i vodova jednog bataljona drže sedmične, uredne sastanke, na kojima je redovno riječ o državnim pitanji-

ma, o uređenju boljševičke države, naročito o organizaciji jedne jugoslavenske ili balkanske federacije.

Na ovakvim sastancima politički komesari redovno drže predavanje o boljševičkom nauku. Na takva predavanja često dolazi i politički komesar bataljona ili divizije. Valja istaknuti da im često uspijeva da fanatiziraju mlade ljude, kao i seljake (što je veoma zanimljivo), i da ih ispune boljševičkim duhom. Tu im dosta pomaže pametna, milozvučna i retorička elokventnost.

Političko djelovanje i politička propaganda je u narodu opet nešto posve drugo. Među narodom uopće ne govore o boljševizmu ili komunizmu. Ovdje se koriste obiljem demokratskih fraza i narodu predstavljaju uređenje buduće Jugoslavije tako da će razne vjerske zajednice i narodi biti posve jednaki. Govori se o zaštiti prava na posjed zemlje, o slobodnom djelovanju, o razvoju trgovine i industrije, o privatnim ekonomskim poduhvatima u koje se država nipošto neće miješati. Kao posebne narode priznaju Srbe, Hrvate, Slovence, Crnogorce i Muslimane na području bivše Jugoslavije. Svi ovi narodi će tobože imati ista prava kao odvojene nacionalne jedinice, i tako će učestvovati u odlučivanju o bitnim političkim pitanjima. Nadalje, od izrazitog značaja je i njihova parola "Federativno uređenje Jugoslavije sa autonomnim pokrajinama Slovenijom, Hrvatskom, Bosnom, Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom, i ako dođe do šireg balkanskog saveza, Albanijom, Bugarskom i Grčkom."

Partizani se veoma vješto koriste "demokratskim" frazama i narodu nude ovaj otrov u obliku slatkih tableta. Kad uzmemo u obzir kako se armija odgaja kao budući temelj državne organizacije, moramo priznati, da nastupaju pametno i prepredeno u narodu. Mora se naročito istaći i to da narod uopće ne može shvatiti u kojem duhu armija biva odgojena. No, armiji nije dozvoljeno govoriti o političkim pitanjima u narodu. Propaganda je veoma vješto uređena. U štabu, u korpusima, u divizijama, brigadama, kao i u bataljonskim štabovima i među vojnicima postoje posebni propagandni uredi (Agitpropi) čiji je zadatak osmišljavati sedmične usmene novine, političke letke i drugi propagandni materijal. Svaka jedinica je obavezna da u svome sjedištu barem dva puta sedmično organizira narodni sastanak, gdje na svoj način predstavljaju stanje u svijetu. Ovdje se naročito računa na podmladak, a u selima se od cijelog stanovništva traži da učestvuju u takvim manifestacijama.

Vojna organizacija je kod njih primjerna, a disciplina zaista visoka. Njihove izabrane trupe se naročito ističu, one su sastavljene od Krajišnika, Crnogoraca i Vojvođana. Ove brigade su prvoklasne kada govorimo o njihovoj borbenoj vrijednosti. Posebnu obraćaju pažnju na to da imaju što manje žrtava u boju, i zato se nikada ne upuštaju u otvorenu borbu što bi ih moglo dovesti do značajnih gubitaka. Čim primijete da su naišli na kakav čvršći otpor, povlače se nazad u svoje šumske zbjegove. Kod njih vrijedi taktika da uvijek napadaju prepredeno i neočekivano, da ih neprijatelj nikada ne iznenadi ili napadne većim snagama. Zbog ove ratne taktike ih je nemoguće posve uništiti, jer kada njihove glavne jedinice rastjeraju s nekog područja i kada ono bude očišćeno, njihove borbeno jedinice ipak imaju zaleđe u podzemnim zbjegovima iz kojih kasnije ponovo izbijaju. Takvi podzemni zbjegovi su napose dobro izgrađeni na području Šejkovića, Majevice i Semberije. Oni su tako izgrađeni da u nekima i više ljudi može duže ostati, da se tamo mogu izdržavati i ostati spremni za borbu. Kao primjer se može navesti onaj zbjeg partizanskog vođe Branka Savića na području Šejkovića, tamo je bio podzemni zbjeg gdje se moglo smjestiti 7-8 ljudi na duže vrijeme, i tamo izdržavati namirnicama. Dakle, takvi podzemni zbjegovi nesumnjivo postoje, ali ne znam gdje se nalaze i to ne znaju ni obični partizani, već samo mali broj nadređenih, kao i oni koji se tamo imaju povući. Naravno, kao baze koriste i pećine i još ih vještački proširuju. Po njihovim izjavama tamo smiju ostati samo dok opasnost ne prođe. Da bi se pojava partizana u očišćenim područjima spriječila, bitno je u njima na duže vrijeme ostaviti mnogoljudnije snage, koje će stalno tuda prolaziti. Stoga je bitno imati i tenkove, itd. Treba ih primjenjivati svugdje gdje to moguće, jer oni su najsigurniji način uništenja ovih jedinica.

Ponašaju se korektno u vojnom smislu ako iza sebe nemaju značajnije jedinice. Ali čim osjete da su snažni i da im se narod ne može suprotstaviti, nađu izgovor za pljačku i krađu, kao i da pale stvari. Tako su, primjerice, sredinom oktobra bili dobro naoružani i znali su da im se narod ne može suprotstaviti. Tad su djelimično spalili 5 sela, oteli preko 850 grla stoke, kao i velike količine žitarica i mesa. Partizani su kao razlog naveli to da se svete za ubijene partizane tokom proljetne ofanzive. Mjesto Jabuku nisu uspjeli spaliti i pljačkati, premda su imali brojčanu nadmoć, jer je milicija u Jabuci bila odlučna da se po svaku

cijenu odupre nasilju. Kad su vidjeli da je moguće da naiđu na snažnog i opasnog neprijatelja, suzdržali su se od svake pljačke i mirno se povukli.

Mobilizaciju samo vrše u onim slučajevima u kojima im se ne suprotstave oružanom silom. Mladiće silom mobiliziraju. Tako im je uspjela mobilizacija na području Gradačca, dijelom na području Gračanice i Tuzle, gdje narod nije bio u stanju da se odupre. Ali u dijelu gračaničkog područja, na području Spreče, kao i na području Zvornika i Srebrenice nisu mogli provesti mobilizaciju, jer se narod usprotivio, a ovi nisu imali dovoljno snage da narod prisile da im se pridruži.

Narod koji je u minulim mjesecima nasilno mobiliziran u partizanske jedinice koristi svaku priliku da se povuče i pobjegne, u šta sam se i sam uvjerio. Tako su se raspale dvije brigade, takozvana hrvatska i muslimanska, tuzlanska satnija kao i druge jedinice. Partizani u zadnje vrijeme imaju manje uspjeha i među Srbima, mnogi od njih su prešli četnicima, naročito na području Požarnice. Nove regrutirane snage, dakle, za partizane nikako ne predstavljaju pouzdane snage, nego više mrtav teret koji samo traži priliku da pobjegne. Međutim, kao što je već i istaknuto, opasnost potiče od partizanskih baza iz kojih se narodu neprestano ubrizgava otrov.

Nisam prošao kroz one dijelove u kojima su partizani počinili svoja najveća zvjerstva, osim što sam dijelom prošao kroz Donji Vakuf, Bugojno, Veliki Vakuf i Prozor, gdje sam vidio strašna razaranja koja su počinili partizani, naročito od Donjeg Vakufa preko granice pa sve do Fojnice. U Prijedoru je spaljeno i razoreno nešto muslimanskih sela, navodno samo zbog toga što su kroz ova sela prošli njemački vojnici i zato što su ih muslimani lijepo dočekali. Od muslimana u Prijedoru sam saznao da su na tom području spaljena i neka katolička imanja, u nekoliko sela. Kroz Vranicu sam prošao u ljeto 1942. Navodi koje sam dobio od strane Islamske zajednice svjedoče o tome da nijedno muslimansko selo nije ostalo pošteđeno u zvjerstvima koje su partizani počinili nad muslimanskim stanovništvom Varcar Vakufa, Glamoča i Duvna. Tako su i navedene gradove sraznili sa zemljom, barem one muslimanske dijelove. U ovim zvjerstvima koje su počinili četnici kao i partizani u istočnoj i zapadnoj Bosni, primjećujem isti način postupanja, bizantski sadizam koji je urođen srpskom narodu, koji je i kroz historiju pokazivao svoje sadističke sklonosti, jer puštali su da im vlastitu djecu okreću na ražnju, a potom ih slali na ruski carski dvor kako bi dokazali kakve zlo-

čine im tobože nanose muslimani. Ovo se desilo 1873., no turski izaslanik Ekrem Paša je otkrio ovu cijelu prevaru, i dokazao je pred svim svjedocima koji su se tamo našli da se tu ne radi o srpskoj djeci. Mislim da je suviše navoditi pojedina zvjerstva, dakle, opisivati načine na koje su izvođena, jer ono što sam rekao u prvom dijelu ove izjave u potpunosti vrijedi i za partizanske zločine.

Što se tiče općeg stava muslimanskog naroda prema partizanskom pokretu najprije valja istaknuti da su muslimani veoma oprezni i nepovjerljivi, naročito iz vjerskih razloga, jer njihovu nakanu da unište vjeru jasno shvataju, što je napose slučaj kod seljaka. To da jedan određeni dio muslimana simpatizira ovaj pokret, koji ranije nije bio komunistički nastrojen, i da je pristupio partizanima, najprije se može objasniti promišljenom i lukavom propagandnom djelatnošću partizana, kao i uspjehom njihove regrutacije, poput one koja je u zadnje vrijeme prisilno provedena u Posavini. Ovdje valja dodati i to da su se partizani pojavili nakon četničkih napada na narod, i da su barem neko vrijeme, u početku svoje vladavine, narod ostavili na miru, premda su kasnije postupali isto kao i četnici. U oktobru [1942] sam predvodio jedno veliko poslanstvo iz 20 bosanskih kotareva Poglavniku, i tamo smo zamolili da se na svim područjima Bosne omogućí formiranje legija sličnih onoj Hadžiefendićevoj koja je formirana u Posavini. Poglavnik je poslanstvu objasnio da je za to potrebno i odobrenje Nijemaca. Njega smo zamolili za dozvolu da Nijemce o tome zamolimo, što je odobrio. Na osnovu toga ja, uz veći broj poslanika, upućujem molbu komandantu njemačkog Wehrmachta generalu Lütersu u Brodu na Savi, da se odobri formiranje takvih jedinica. To je bilo početkom decembra 1942. U januaru 1943. je u Sarajevo stigao jedan opunomoćenik SS jedinica. S njim je došlo i nekoliko uglednih muslimana i zajedno smo razmatrali pitanje organizacije i samoodbrane muslimanskog stanovništva i općenito borbe protiv komunista i četnika, kao i osiguravanje hrvatske državne teritorije. Također sam mu dao prijepis molbe upućene Poglavniku, kao i one koju sam uputio generalu Lütersu. Njemački opunomoćenik je obećao da će se kod Reichsführera-SS zauzeti za ovu stvar, da će mu iznijeti cijelu stvar i da će zamoliti da se u Bosni i Hercegovini formira jedna hrvatska SS divizija, koja će biti naoružana po primjeru drugih SS divizija. Moram istaknuti da je ono izaslanstvo koje je Poglavniku iznijelo molbu, i generalu Lütersu iznijelo istu kao općenarodnu želju. Drugog marta 1943. posjetila su me dva njemačka

oficira u mojoj kancelariji. Njima je bila povjerena organizacija SS divizije. Pokazali su mi Führerovu odluku o formiranju divizije, uz objašnjenje da je ih je Veliki muftija Palestine, ElHuseini, uputio meni uz napomenu da im pomognem. Pozdravio sam ovu odluku i kazao da sam u svako vrijeme spreman pomoći. Kasnije sam s njima prošao kroz cijelu Bosnu, kao što sam već i spomenuo u prvom dijelu svoje izjave, kao i kroz Posavinu, i svugdje sam našem narodu predočavao potrebu da stupe u redove SS divizije, da tako dobiju najbolji vojni odgoj, najbolje oružje, i da će njihove porodice imati adekvatnu potporu, i da će tako dobro naoružani i obučeni biti u stanju na najbolji način braniti svoj dom i državu. Tačan broj onih koji su se prijavili mi nije poznat, ali taj broj je bio veliki, jer kasnije je formirana cijela divizija, i veliki dio ljudi je primljen i u SS policiju.

Moja iskrenost i politička orijentacija za Nezavisnu Državu Hrvatsku jasna je na osnovu svega rečenog. Moj posao je otvoren i pošten, ja sam patriota u djelima, a ne patriota u riječima, uvijek ostajem na liniji hrvatskog nacionalizma i državnog uređenja koje je Poglavnik odredio u ustaškim principima. Kroz svoje dosadašnje djelovanje sam dokazao da sam neprijatelj svih destruktivnih i razgrađujućih elemenata, svih onih koji stoje na putu planskoj izgradnji države, bilo da se radi o Hrvatima muslimanske ili Hrvatima katoličke vjeroispovijesti. Ja sam okorjeli neprijatelj partizana, četnika, i svih ostalih koji im pružaju podršku. Moguće je da sam često u svojim izjavama oštar, ali uvijek imam dobre namjere i nadu da će ono što sam iznio samo služiti tome da se otkloni sve ono što je, po mom mišljenju, štetno za opći državni interes. Ja sam najveći zagovornik zajedništva muslimana i katolika u Bosni i smatram da treba sve otkloniti što je na putu ispravnom nacionalnom stavu muslimanskih masa. Nadalje sam mišljenja da Hrvatstvo kao takvo mora biti čisto od svakog vjerskog i klerikalnog stava, bilo da se radi o muslimanskom ili katoličkom, i da Hrvatstvo bude prihvatljivo kao čisto nacionalni pojam koji je svima prihvatljiv i nikoga ne vrijeđa u njegovim vjerskim osjećanjima.

Ispitanik:
Hafiz Muhamed Pandža

**PROTOCOL ON THE HEARING OF HAFIZ MUHAMED
EF. PANDŽA IN THE DEPARTMENT
FOR SUPPRESSION OF ANTI-STATE ACTIVITY
OF THE POLICE AREA FOR THE CITY OF ZAGREB
IN JANUARY 1944**

Summary

Hafiz Muhamed ef. Pandža, a prominent religious authority, translator of the Qur'an and member of the highest religious body of Bosnian Muslims - troubled by the scale of the tragedy that befell Bosnia and Herzegovina and its people - got involved into a dangerous adventure of connecting scattered Muslim militias and placing them under a single command authority, but his action soon failed when he was arrested by partisans in the vicinity of Goražde, only to be arrested again after some time - this time by the Germans - and sent to Croatian police custody in Zagreb. With this event, Pandža's role in the Second World War was completed, and his several-month presence in occupied Zagreb brought him several years in prison in the Federal People's Republic of Yugoslavia (FNRJ). After being sent to police custody in Zagreb,

Pandža was interrogated in January 1944 by officials of the Department for the Suppression of Anti-State Activities, on which an official note - protocol - was made on over 17 pages of text, with a handful of interesting allegations and claims of the detained religious leader, but with few credible explanations of his military-political action in the autumn of the previous year. This paper provides a translation into Bosnian of his statement signed in the Zagreb police on January 21, 1944. Although controversial in many ways, the statement is especially illustrative when it comes to the views of the traditional Bosniak Muslim elite of autonomist orientation on military subjects and actors of World War II.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori:

- Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Sarajevo:
 - *Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (ZRDA)*
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb:
 - Fond: *Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH)*
 - *Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH)*
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Berlin
- Vojni arhiv (VA), Beograd:
 - Fond: *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ)*

Objavljeni izvori:

- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II, knjiga 11, Beograd 1963.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 15, Beograd 1956.

Članci:

- Bandžović, Safet, Dihotomije u historiji Bosne i Hercegovine: Sporazum Cvetković-Maček (1939), u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, 2, Zbornik radova, Institut za historiju, Sarajevo 2021, 39-82.
- Begić, Dana, Pokret za autonomiju Bosne, *Prilozi*, br. 2, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1966, 177-191.
- Hamzić, Omer, Mehmed Spaho i pregovori Cvetković - Maček, *Historijska misao*, br. 2, Tuzla 2016, 141-162.
- Hurem, Rasim, Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, *Prilozi*, br. 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1968, 533-548.

- Jahić, Adnan, Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945), *Historijska misao*, br. 1, Tuzla 2015, 181-206.
- Jahić, Adnan, Odnos Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske prema vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže u jesen 1943. godine, *Prilozi*, br. 47, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2018, 217-228.
- Nedeljković, Dušan, Biblioteka marksizma-lenjinizma u godinama oslobođilačke borbe, u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*, knj. II, Beograd 1971, 347-349.
- Radojević, Mira, Sporazum Cvetković - Maček i Bosna i Hercegovina, u: *Bosna i Hercegovina od Srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994*, Zbornik radova, knj. 12, Istorijski institut SANU, Beograd - Novi Sad 1995, 123-133.

Knjige:

- Bougarel, Xavier, *La Division Handschar: Waffen-SS de Bosnie, 1943-1945*, Paris 2020.
- Dujmović, Sonja M., *U ogledalu promjena - srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941.*, Sarajevo 2019.
- Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945)*, Zagreb 2012.
- Hasanbegović, Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878. - 1945. Doba utemeljenja*, Zagreb 2007.
- Hoare, Marko Attila, *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, London 2013.
- Jahić, Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995.
- Jahić, Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb - Sarajevo 2014.
- Motadel, David, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge - London 2014.
- Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.

- Redžić, Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo 1987.
- Selimović, Meša, *Sjećanja*, Beograd - Rijeka 1976.
- Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 - 1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.